

Hoofdstuk 12. Het Bijbelboek Spreuken, spreuk en wijsheid.

Ter introductie. Uit het voorafgaande is gebleken dat het begrip “wijsheid” heel belangrijk is voor het verstaan van het Bijbelboek Spreuken. Tevens is gebleken, dat het Hebreeuwse woord voor “wijsheid” חכמה, chokma, en het Griekse woord vooral σοφία, sofia, is. En tevens betrek ik er alle woorden bij die daarvan afgeleid of naar de woordstam gevormd zijn zowel in het Grieks als in het Hebreeuws. Daarvan wil ik in dit hoofdstuk rekenschap geven.

Allereerst wil ik de betekenis van een spreuk onder de aandacht brengen. In de tweede plaats aspecten van de wijsheid noemen en het verschil tussen spreuk en wijsheid. En ten slotte hoe een en ander gelegen is in de gebieden buiten Israël.

De spreuk. Een spreuk wordt in het Hebreeuws weergegeven met מִשָּׁל, masjal, en in het Grieks met παροιμία, paroimia. Wat betekent het woord מִשָּׁל? Het woord komt als werkwoord voor met alle Hebreeuwse vormen van dat werkwoord en als zelfstandig naamwoord. In elk geval gaat het bij dit begrip om een literair genre, een hoogstaande literaire vorm waarin חכמה onder inspiratie van de Heilige Geest tot uiting werd gebracht (zie opschriften in Spreuken 1:1; 10:1; en 25:1). Daarbij geldt ook: hoe korter de spreuk des te moeilijker de uitleg. Soms kunnen spreuken verkeerd gebruikt worden (Spreuken 26:9) waarbij alleen een wijze door Gods Geest de juiste betekenis verstaat. Ook wordt via een spreuk aangegeven of iemand in zijn spreken, denken en doen wijs of dwaas handelt (Spreuken 10-15).

1. Filologisch is de hoofdbetekenis van het woord spreuk allereerst: “gezegde, spreuk, gelijkenis” (het Griekse παραβολή, parabolè) doorgaans in zinnen die gevormd zijn in de poëtische stijl van het parallelisme (hoofdstuk 10 van deze studie). Zo komt dit woord ook voor in spreekwoordelijke gezegden of korte zinnen van volkswijsheid zoals bijvoorbeeld in 1 Samuël 24:14 waar David tot Saul zegt: *‘gelijk als het spreekwoord der ouden zegt: Van de goddelozen komt goddeloosheid voort; maar mijn hand zal niet tegen u zijn’*.
2. Een tweede betekenis is “spreekwoord” zoals in Deuteronomium 28:37 en andere Schriftplaatsen (zie onder).
3. Een derde woordbetekenis komt voor in een profetische verhandeling zoals bijvoorbeeld bij Bileam (Numeri 22-24: “een spreuk opheffen”).
4. Een vierde, afgeleide, betekenis is “gelijkenis, vergelijking” zoals in Spreuken 25:13; 26:1-2, 8, 11. Deze betekenis komt ook voor in uitdrukkingen als: Saul en de profeten (1 Samuël 10:12; 19:24), het stro en het koren (Jeremia 23:28b), de profetie en haar uitkomst (Ezechiël 12:22-23), de moeder en haar dochter (Ezechiël 16:44), de daden van de vader en de zoon (Jeremia 31:29; Ezechiël 18:2); waarbij de ene grootheid met de andere in negatieve zin vergeleken wordt.
5. Een vijfde betekenis van het woord “spreuk” vooral in onderwijzende psalmen is “gedicht”.
6. En in een zesde betekenis – filologisch - heeft het woord meer een ethische duiding in uitdrukkingen van morele wijsheid. Want de spreuken in het Bijbelboek Spreuken zetten ook de ethische normen van het geloof in Israël uiteen bijvoorbeeld ten aanzien van echtbreuk (Spreuken 5; 6:20-35; 7) en zorg voor de armen tot eer van God (Spreuken 14:31; 19:17). Hizkia (Spreuken 25-29) wilde bijvoorbeeld een ethische norm stellen voor de reformatie en vernieuwing in zijn dagen.

Weliswaar benadrukt het Bijbelboek Spreuken niet zozeer de notie van het verbond voor het geloof van Israël maar staat er bepaald niet los van. Niet minder dan zeven en tachtig maal noemt het boek de verbondsnaam van God, HEERE, יהוה, zoals eerder gezegd om duidelijk te maken dat Spreuken tot het theologische gedachtegoed behoort van de Mozaïsche godsdienst.

We zien dit bijvoorbeeld weerspiegeld in de leer aangaande de schepping die verschillende keren voorkomt en consequent verdeeld is over vier verzamelingen van Spreuken: Spreuken 3:19-20 en 8:22-31 in de eerste verzameling, Spreuken 1-9; Spreuken 14:31, 16:11, 17:5, 20:12, 22:2 in de tweede verzameling, Spreuken 10-24; Spreuken 29:13 in de derde verzameling, Spreuken 25-29; en Spreuken 30:2-4 in de vierde verzameling, Spreuken 30-31. In feite kan de ethiek van Spreuken niet verstaan worden zonder kennis van de schepping door God. Vergelijk wat ik over Johannes 1 heb geschreven in het vorige hoofdstuk.

Deze ethische normering zien we ook in de uitdrukking “vreeze des HEEREN”. Het is een fundamenteel theologisch kenmerk door het hele boek heen om wijsheid en tucht te weten (Spreuken 1:2). Het begin van Spreuken 1 is daarbij de leidraad (Spreuken 1:7, 29; 2:5; 3:7; 8:13; 10:27; 14:2, 26-27; 15:16, 33; 16:6; 19:23; 22:4; 23:17; 24:21; 28:14; 29:25; 31:30). De belangrijkheid van dit woord מִשְׁלַּל wordt onderstreept door het feit dat dit niet minder dan 292 maal in heel het Oude Testament voorkomt.

Het Griekse woord παροιμία betekent “spreekwoord” (2 Petrus 2:22; citaat uit Spreuken 26:11) en bij Johannes op verschillende plaatsen als “gelijkenis” (Johannes 10:6; 16:25, 29). Παροιμία is eigenlijk een woord dat een bepaalde zin verklaart, aanvult en samenvat. Het is een treffende vorm van wijsheid die algemeen bekend is bij het volk en niet zozeer een kunstig gevormde uitspraak van een denker. Het komt in de Septuaginta slechts viermaal in Spreuken voor (Spreuken 1:1; 10:1; 25:1; 26:7). Waarschijnlijk zijn spreekwoorden uit het volk verborgen achter de spreuken in het Bijbelboek Spreuken die dan in de vorm van het parallelismus membrorum (zie hoofdstukken 10 en 10a van deze studie) geschreven zijn.

Het Griekse παραβολή voor “gelijkenis” komt in het Oude Testament ook voor als vertaling van het Hebreeuwse מִשְׁלַּל. Het is een spreuk die datgene betekent wat er achter verborgen ligt. De spreuk met het verhaal eromheen is volkomen begrijpelijk maar de betekenis ervan kan voor de hoorders volledig duister blijven (Jesaja 5). Alleen een wijze kan dit uitleggen door de Heilige Geest. Het woord komt vaak voor in het Nieuwe Testament. Christus sprak immers door gelijkenissen tot het volk.

Het Latijnse woord voor “spreuk” is “proverbium” dat eigenlijk “spreekwoord” betekent. Ook komt het woord “parabola” voor dat gelijk is met het Griekse παραβολή.

Het literaire genre van de “spreuk”. Wat wordt bedoeld wanneer het over dit literaire genre gaat? Treedt er een verandering op in de betekenis wanneer een enkele spreuk losgemaakt wordt uit zijn oorspronkelijke geschiedenis en in een bepaalde verzameling van spreuken geplaatst wordt? Verschuift die betekenis ook wanneer een spreuk vanuit een bepaalde verzameling in een nieuwe tekst wordt ingevoegd? Hebben alle spreuken dezelfde autoriteit?

In het algemeen kunnen we stellen wat dit specifieke genre betreft dat het begrip “spreuk” een universele en culturele vorm is om wijsheid bekend te maken vanaf het begin van de wereld door heel de geschiedenis heen. Vanaf de oude kleitabletten uit Sumerië van drie duizend jaar voor Christus toen men het schrijven leerde tot de postmoderne internetplaatjes heeft de spreuk alle culturele, taalkundige en literaire grenzen gepasseerd. De spreuk kan de mens helpen zijn ervaringen te generaliseren, classificeren en codificeren. Eigenlijk zijn spreuken een schematisch samengevatte code van de geest.

We kunnen de ontwikkelingsgang van dit literair genre nagaan vanaf de instructies van Shuruppak uit Sumer (zie het boek van Prof. Dr. W. G. Lambert, *Babylonian Wisdom Literature*, Oxford, 1967) naar Oud Babylonië en de spreuken van de wijze Ahiqar naar Arabië. Ook heeft Egypte wat dit literair genre betreft vaak in het patroon van vader en kind een lange traditie van het Oude Rijk (2600 voor Christus) via het Midden Rijk (2000 voor Christus; de wijze Ptahhotep) naar het Nieuwe Rijk (1500 voor Christus; Faraö Amenemope). Ook vanaf de Griekse en Romeinse tijd zijn spreuken verzameld tot in onze tijd toe. Mondeling overgeleverde spreuken zijn nog steeds bekend bij ons en op het Afrikaanse continent.

Dit literaire genre heeft een aantal karakteristieken. Spreuken zijn korte volzinnen ontstaan uit ervaringen over een lange periode. Ze bevatten weinig woorden, hebben een goede strekking en geven een mooi beeld van een bepaalde zaak. Dikwijls bevat een spreuk een korte onder het volk algemeen bekende volzin die wijsheid, waarheid, moraal en traditionele standpunten bevat in de vorm van een metafoor die vastgelegd is, goed in het geheugen ligt en overgeleverd wordt van geslacht op geslacht (Spreuken 1:10-19; 30:29-31; 31:10-31).

We kunnen Bijbelse spreuken dus als volgt definiëren: ze zijn kort. Ze worden gebruikt onder het gewone volk (1 Samuël 24:13). Ze gebruiken het beeld van een metafoor (Spreuken 10:20). De vormen waarin een spreuk is gevat zijn vastgelegd maar staan toch open voor verandering (Spreuken 10:1; 17:25; 19:1). Spreuken geven een wijs en zedelijk hoogstaand advies (Spreuken 10:3, 8). En ze worden doorgegeven tussen generaties onderling (Spreuken 4:3-4; 31:1-9).

Soms geven spreuken negatieve en positieve uitspraken in één zin (Spreuken 10:4), Ook zijn ze intercultureel uitwisselbaar. Oorspronkelijk is een spreuk bedoeld voor één enkele omstandigheid. Maar wanneer deze geplaatst wordt door schrijvers, schriftgeleerden of aan het koninklijke hof van Salomo in een verzameling geeft zo'n enkele spreuk duizend en één toepassingen. Vergelijk bijvoorbeeld Spreuken 10:12 met Jakobus 5:20. Zo is de betekenis van een spreuk verschillend. Als er in Spreuken 10:1a staat dat *'een wijs zoon den vader verblijdt'* kan zo'n zin verschillende toepassingen hebben: het bemoedigt een kind om een wijze beslissing te nemen; het daagt een ouder uit om emotie te tonen; het bedankt een volwassene; en het stelt de reactie van de ouder onder kritiek.

Gebruik van dit genre. Hoe dit literaire genre gebruikt wordt kan heel verschillende zijn en afhangen van een bepaalde cultuur en een bepaalde context. Spreuken als in hoofdstuk 26:7 en 9 *'Hef de benen van den kreupele op; alzo is een spreuk in den mond der zotten'* en *'Gelijk een doorn gaat in de hand eens dronkaards, alzo is een spreuk in den mond der zotten'* kunnen in bepaalde omstandigheden totaal verkeerd worden verstaan. Datzelfde geldt ook van Spreuken 14:15a: *'De slechte gelooft alle woord'*. Het woord "slechte" heeft hier de betekenis van "eenvoudige". De spreuk uit hoofdstuk 1:17 *'Zekerlijk, het net wordt tevergeefs gespreid voor de ogen van allerlei gevogelte'* wordt gebruikt als slotargument om jonge mensen weg te houden van de verlokking van gewelddadige mensen.

Daarbij is in dit genre een spreuk geen belofte. Wanneer Spreuken 10:4 zegt *'die met een bedriegelijke hand werkt, wordt arm; maar de hand des vlijtigen maakt rijk'* is dat wel waar maar deze waarheid wordt niet ogenblikkelijk bewezen. Want er zijn genoeg voorbeelden van hardwerkende mensen die naar de wereld arm blijven al zijn ze voor God rijk. En bedriegers worden soms naar de wereld rijker in het bijeenschapen al zijn ze voor God arm.

Wil een spreuk autoriteit hebben moeten we minstens op vijf zaken letten. Deze zaken zijn: een algemeen mandaat (Spreuken 3:5); een vermaning die een ideaalbeeld bevestigt (Spreuken 10:4); een eenvoudige alledaagse waarneming (Spreuken 14:10); een negatieve waarschuwing (Spreuken 11:13); en een absoluut verbod (Spreuken 6:16-19).

Een aspect bij dit genre dat niet over het hoofd gezien mag worden is het feit dat in vroeger tijden een spreuk niet schriftelijk maar mondeling werd geuit. Dit geldt zowel voor Egyptische als Israëliische wijsheid. Van dit mondeling gebruik leggen Spreuken 11:9; 12:14, 18; en 16:24-27 getuigenis af. Een en ander helpt ook bij het uitleggen van spreuken die op een andere plaats herhaald worden zoals bij Spreuken 9:4, 16; 14:12; en 15:25. Kennelijk is de ene spreuk mondeling en de andere schriftelijk overgeleverd.

Het gebruik van het literaire genre van de spreuk is niet beperkt tot alleen het Bijbelboek Spreuken. Het genre komt ook in andere Bijbelboeken (dikwijls in negatieve zin) voor: Deuteronomium 28:37; 1 Koningen 9:7; Jesaja 14:4; Jeremia 23:28; 31:29; Ezechiël 17:1-10; 20:45-49; Micha 2:4; Habakuk 2:6-8. Niet alleen gebruikte men de מוֹשֵׁל maar ook geluidstechnieken die we alleen kunnen horen in de oorspronkelijke taal en niet in vertalingen. Als voorbeeld noem ik Spreuken 10:9a: *'Die in oprechtheid wandelt (הוֹלֵךְ (holeek), wandelt (יֵלֵךְ (jeleek) zeker'*. Merk dezelfde klank in de verschillende werkwoordsvormen op: holeek en jeleek; om de zekerheid van het wandelen in oprechtheid aan te duiden.

Ook gebruikte men allerlei soorten van poëtische stijlfiguren (zie hoofdstuk 10a van deze studie). Men gebruikte ook antithetische woordparen zoals wijs en dwaas om de bedoeling van de spreuk duidelijk te maken. Daarnaast gebruikte men structuren die motivatie verschaffen bij een gevolg of een handeling zoals in Spreuken 10:1a, 2b en 3a; 10:12a en 14a. Ook maakte men van onderwijzing en vermaning gebruik. Ik kom bij de exegese erop terug.

In 1 Koningen 4:32 wordt verhaald dat Salomo drieduizend spreuken gemaakt en duizend en vijf liederen gedicht heeft. Bij ons betekent het woord "spreuk" of "spreekwoord" een aforisme dat ontleend is aan het dagelijks leven bijvoorbeeld: "een goed verstaander heeft maar een half woord nodig". Nu kan het Hebreeuwse מוֹשֵׁל die betekenis ook hebben. Maar het kan ook slaan op een omvangrijker uitspraak zoals de gelijkenissen in het Nieuwe Testament.

Want het is duidelijk dat in de tijd van Christus' omwandeling op aarde het feit dat Hij in gelijkenissen tot mensen sprak hen niet als iets vreemds voorkwam maar dat het de gebruikelijke wijze was waarop een leraar met zijn leerlingen sprak zoals bijvoorbeeld in Lukas 4:23, *Medi-*

*cijnmeester, genees Uzelven.*¹⁵ Maar Christus sprak in gelijkenissen niet over wereldse zaken maar over de dingen van het Koninkrijk Gods en het eeuwige leven opdat Zijn hoorders zouden komen tot een vernieuwend leven in rechtvaardigheid en heiligheid en zich zouden oefenen in Gods vrucht. Zo getuigen de spreuken in de wijsheidsliteratuur van Christus. Hij Zelf is de Opperste Wijsheidsleraar Die ons de weg Gods in heiligmaking en godzaligheid nauwkeurig predikt opdat we die uit genade zouden volgen door de Heilige Geest.

Alleen wijzen kunnen een spreuk op de juiste wijze toepassen. Vandaar dat we in het Bijbelboek Spreuken verschillende dialogen aantreffen die gebruik maken van een משל. Doorgaans worden deze ingeleid met een smeekbede van een vader tot zijn zoon wanneer een zoon luistert naar diens raad (Spreuken 1:8-19; 2:1-22; 3:1-12, 21-35; 4:1-9, 10-19, 20-27; 5:1-23; 6:20-35; 7:1-27; 31:1-9). De zoon wordt dan onder andere gewaarschuwd tegen de gevaren van diefstal en prostitutie.

Ook de Wijsheid zelf kan met gebruikmaking van spreuken haar dialoog en smeekbede tot haar hoorders richten en vormt zo een belangrijke onderwijzing ontleend aan de ervaring in het dagelijks leven zoals blijkt uit Spreuken 1:7, 20-33; 8:1-36; 9:1-18. In wezen vormt Spreuken 1:8-9:18 één grote vermaning om zich te houden aan de Wijsheid omdat deze leven geeft aan hen die naar Haar horen terwijl de dood wacht op ieder die Haar ongehoorzaam zijn. *'Want die Mij vindt, vindt het leven, en trekt een welgevallen van den HEERE. Maar die tegen Mij zondigt, doet zijn ziel geweld aan; allen, die Mij haten, hebben den dood lief.'* (Spreuken 8:35-36)

De Wijsheid. Ik kom nu aan de bespreking van enkele aspecten van חכמה "wijsheid". Eerder heb ik al aangegeven hoe het woord חכמה en zijn derivaten met verschillende Griekse woorden wordt weergegeven waarvan het woord σοφία de belangrijkste is. Later kom ik erop terug. Het Latijnse woord is sapientia uit het Grieks afgeleid en betekent: de ware wijsheid, levenswijsheid, filosofie. Wat betekent het Hebreeuwse woord echter? In hoofdstuk 9 heb ik duidelijk gemaakt dat het woord "wijsheid" iets te maken heeft met "techniek" of "kunstvaardigheid" op allerlei gebied.

Geestelijk heeft het woord een ethische en godsdienstige vulling. Het betekent wijsheid om een mens in zijn dagelijkse leven af te houden van elke kwade praktijk; het betekent wijsheid als waarheid in het binnenste: de HEERE vreezen ook in praktische zin als het fundament van iemands leven; het betekent wijsheid als de kracht waarmee God alles geschapen heeft; en het betekent gepersonifieerde Wijsheid Die voor alle dingen bij God was, Zijn Architect en Raad, en om het leven te geven aan hen die deze Wijsheid volgen en zich door Haar laten gezeggen.

Het werkwoord חכם, chakam, in al zijn vormen betekent: wijs zijn of wijs worden (Spreuken 6:6; 8:33; 9:9-12; 13:20; 19:20; 20:1; 21:11; 23:15-19; 27:11); zich als wijs gedragen, onderrichten, wijs maken, met wijsheid wel voorzien (Spreuken 30:24); en zich wijs tonen.

Het bijvoeglijk naamwoord in al zijn vormen betekent: kunstvaardig, ervaren, wijs (Spreuken 12:15; 17:28); en Godvruchtig (Spreuken 1:5; 11:30).

Het daarvan afgeleide zelfstandig naamwoord חכמה betekent: technische vaardigheid; ervaring; schranderheid; wijsheid der volken rondom Israël; wijsheid van Israël (Spreuken 1:2); Gods wijsheid (Spreuken 3:19); gepersonifieerde wijsheid (Job 28:12, 18, 20, 28; Spreuken 8:1-36; 9:1-6, 13-18; 14:1).

Het meervoud "wijsheden" of "Opperste Wijsheid" חכמות, chokmoot, betekent: wijsheid (Spreuken 1:20; 9:1; 24:7). De zetel van deze wijsheid is het hart; immers daaruit zijn de uitgangen des levens (Spreuken 4:23).

"Wijsheid" is niet seculier. Vanuit bovenstaande is duidelijk dat de gelovige Israëliet het woord חכמה religieus en verbondsmatig invulde. Hij betrok het volledig op de HEERE en Zijn handelen met Zijn volk. In het Bijbelboek Spreuken worden de verlossingsdaden van God en het verbond niet expliciet en uitdrukkelijk genoemd. Maar dat betekent bepaald niet dat we daarom de "wijsheid" in Spreuken als uitsluitend seculier mogen duiden. Integendeel maakt dit Bijbelboek duidelijk dat de vraag naar de verhouding met de HEERE ook de ethiek van de mens van vandaag bepaalt. Niemand minder dan Christus Jezus als de Wijsheid Gods voert ons

¹⁵ Daarbij zijn twee zaken belangrijk: de dokter en zijn geneeskunde. Andere mensen kan hij helpen maar zichzelf niet. Dat krijgt een bijzondere betekenis bij het kruis van Christus toen de overpriesters en schriftgeleerden Hem bespotten: Hij heeft anderen verlost; Zichzelf kan Hij niet verlossen (Markus 15:31).

naar Zijn feestmaal en Zijn leven terwijl zij die Hem niet volgen en dus dwaas zijn de dood vinden (Spreuken 9).

Afhankelijk van de datering van het Bijbelboek Spreuken willen sommige Oudtestamentici benadrukken dat de wijsheidsliteratuur ook in Spreuken afhankelijk is van Griekse filosofie. Daarom moet Spreuken naar hun idee als betrekkelijk jong gedateerd worden; anders klopt hun positiekeuze natuurlijk niet. Soms gaan ze zelfs zo ver dat ze de Hebreeuwse wijsheidsliteratuur in wijsheidspsalmen (Psalmen 1; 25; 32; 34; 37; 49; 73; 78; 91; 111; 112; 119; 127; en 128), Spreuken, Prediker en Hooglied aanpassen aan allerlei hellenistische gedachten en uitspraken (o.a. van Plato, Aristoteles en andere sofisten). Ze worden daarbij wellicht onbedoeld geholpen door de Septuaginta en de jood Philo van Alexandrië met zijn nadruk op de Logos.

“Wijsheid” en apocalyptiek. Ook benadrukken verschillende Oudtestamentici het verband tussen wijsheid en joodse apocalyptiek in de tijd na de ballingschap, getuige de apocriefe boeken van het Oude Testament en de pseudepigrafische geschriften van na de tweede eeuw voor Christus in de Griekse taal geschreven en zoals omschreven in het vorige hoofdstuk. Deze behoren zoals aangegeven niet tot de Bijbelse canon.

Aangezien deze buiten Bijbelse bronnen ontstaan zijn na de tweede eeuw moet volgens hen ook de wijsheidsliteratuur in het Oude Testament van jonge datum zijn. Men maakt dan onderscheid tussen vijf soorten van “wijsheid”: wijze uitspraken (Spreuken 10-31); theologische wijsheid (Spreuken 8 en Bijbelboek Job); scheppingswijsheid (Job 28; 38-41); gebeurtenissen voorstellende of mantische wijsheid; en apocalyptische wijsheid. Het is opmerkelijk dat men van deze laatste twee soorten geen Bijbelse voorbeelden geeft.

Ik zeg met bovenstaande overigens niet dat er geen verband zou zijn tussen Oudtestamentische wijsheidsliteratuur en joodse apocalyptiek uit de intertestamentaire periode; de tijd tussen het Oude en Nieuwe Testament. Maar deze Oudtestamentische wijsheidsliteratuur blijkt van oudere datum te zijn dan verondersteld wordt in het licht van andere Bijbelboeken en de vondsten in Mesopotamië. Joodse apocalyptiek kan naar mijn mening van deze oudere bronnen gebruik gemaakt hebben.

Duidelijk is het feit in elk geval dat de joden vastberaden vasthouden aan de Thora die aan de wijsheidsinstructies kracht en fundament biedt; getuige de tekst uit Spreuken 1:7, de leidraad van deze studie: *‘de vreeze des HEEREN is het beginsel der wijsheid’*. Het beginsel van de Griekse wijsheid en van die van de volken van het Nabije Oosten ligt in de mens in zijn redelijk denken; maar het beginsel van de Oudtestamentische wijsheid in het algemeen en van Spreuken in het bijzonder ligt in God. Dat moeten we bij al onze overdenkingen over Spreuken consequent in het oog houden.

Wijsheid en Bijbelse theologie. Eerder is in de theologie de habitus van “wijsheid” in het bijzonder en van wijsheidsliteratuur in het algemeen in de theologie nauwelijks benadrukt omdat men meer op de zaligheid van een zondaar gericht was dan op de handel en wandel van die zondaar terwijl rechtvaardiging en heiliging dogmatisch gezegd onlosmakelijk bij elkaar horen. Wanneer we het een ten koste van het ander een sterker accent geven leidt dat tot grote schade voor onze ziel. Dat geldt ook de mens van nu. Zelfs een geleerde als Von Rad bezag de wijsheid in Israël meer als Israëls antwoord op God dan als een integraal deel van Gods openbaring. De uitdrukking “zo zegt de HEERE” bij de profeten wordt meer geacht dan het overdenken van Gods waarheid in de weg van menselijke observatie voor het dagelijks leven dat in de wijsheidsliteratuur overheerst. De schade van een leven los van God en Zijn Christus en los van Zijn wijsheid zien we om ons heen in het gedrag van de zogenaamde autonome mens.

Wij doen wat wij willen; en wee degene die er kwaad van spreekt. Je moet vooral niet met Gods Woord aankomen want met God en Zijn Woord hebben we afgerekend. Wij zijn de maat van alle dingen; zijne majesteit de mens in optima forma met zijn zogenaamde zelfbeschikkingsrecht. Om die reden is de ongerechtigheid en goddeloosheid anno nu ontzaglijk groot; ook onder hen die zich christen noemen. En de chaos in onze samenleving wordt alleen maar groter. De enige remedie is: terug naar Gods Woord en gebod! Wie niet naar de stem van God Die ons van deze heilloze weg terugroept luistert zal wat ergers geschieden!

In dit opzicht kunnen we bij de wijsheidsliteratuur in de leer. Want daarin wordt benadrukt dat ons leven op aarde een leven is voor Gods aangezicht. De Bijbel is daarin duidelijk ge-

noeg. Zoals gezegd, zijn rechtvaardiging en heiliging – en in die volgorde – niet los verkrijgbaar. De heiliging hoort er terdege bij. Deze wereld is een wereld die onze God heeft geschapen. Spreuken 3:19 benadrukt: *‘De HEERE heeft de aarde door wijsheid gegrond, de hemelen door verstandigheid bereid’*. In deze wereld leven we en zijn we. En daarom *‘de wijsheid is het voornaamste; verkrijg dan wijsheid, en verkrijg verstand met al uw bezitting’* (Spreuken 4:7).

En hoe krijgen we wijsheid? We kunnen in dat opzicht veel leren vanuit de schepping zoals God deze geschapen heeft als we haar zien met verlichte ogen des verstands. Kijk maar naar Spreuken 6:6-11! Allereerst horen we in vers 6 *‘ga tot de mier, gij luiaard! zie haar wegen, en word wijs’*. Dat brengt een heerlijk werk voort zeggen de verzen 7-8: *‘Dewelke, geen overste, ambtman noch heerser hebbende, haar brood bereidt in den zomer, haar spijs vergadert in den oogst’*. Van deze natuurlijke les kan een luiaard veel leren: *‘Hoe lang zult gij, luiaard, nederliggen? Wanneer zult gij van uw slaap opstaan? Een weinig slapens, een weinig sluimerens, een weinig handvouwens, al nederliggende; zo zal uw armoede u overkomen als een wandelaar, en uw gebrek als een gewapend man’* (Spreuken 6:9-11).

De handel en wandel van alle mensen hebben consequenties zowel ten goede als ten kwade. Want God houdt op de dag van Zijn gericht afrekening. Christus is er in Zijn gelijkenissen duidelijk genoeg over (o.a. Mattheüs 25:31-46). Een klassieke tekst uit het Bijbelboek Spreuken is hoofdstuk 26:27: *‘Die een kuil graaft, zal er in vallen, en die een steen wentelt, op hem zal hij wederkeren’*. Vergelijk ook Spreuken 20:24! *‘De treden des mans zijn van den HEERE; hoe zou dan een mens zijn weg verstaan?’*

Wijsheid is het morele karakter van de ziel van een mens. En het cultiveren van dit morele karakter is te allen tijde het grootste doel van de opvoeding. Ik zeg met alle nadruk: “te allen tijde”. Wanneer je dat vandaag leert vanuit Spreuken word je er bepaald niet populair door maar dit onderwijs is heel hard nodig al is het alleen ter waarschuwing met het oog op de tijd die komt.

Wijsheid in de Bijbel draagt alle kenmerken van het eengodendom of monotheïsme zoals we dat vinden bij het joden- en christendom. De God Die we in Genesis 1 en 2 belijden als de enige Schepper van hemel en aarde is dezelfde God der wijsheid Die we in Spreuken 8:22-31 ontmoeten. Hij draagt dezelfde eigenschappen als de God Die we ook bij de Profeten en de Psalmen kennen. Niet minder dan twintig procent van de hele psalmbundel zijn wat we noemen wijsheidspsalmen.

“Wijsheid” en gedrag. Dezelfde zonden en goddeloosheden die Gods Woord in Spreuken veroordeelt zijn dezelfde als die in Thora en profeten veroordeeld zijn. Het is opmerkelijk dat de wortels van Spreuken 3:1-12 dezelfde zijn als die van het Sjema in Deuteronomium 6:4-9 de geloofsbelijdenis van het Oude Testament; een vertolking van wijsheid in de mantel van klassieke verbondsmatige vroomheid. Talloos zijn de verbanden, thema’s, stijlfiguren en beelden in profetische teksten die herinneren aan die in de wijsheidsliteratuur. Werkelijk, Mozes, de profeten en de wijzen hebben dezelfde geestelijke drank gedronken en dezelfde geestelijke spijs gegeten uit dezelfde geestelijke bron al is hun toepassing verschillend.

Wijsheid impliceert dat mensen die geschapen zijn naar het beeld van God (Genesis 1:26-27) dit geschapen zijn uit genade in hun dagelijkse handel en wandel tonen. Henoch, Noach en Abraham die wandelden met God (Genesis 5:22, 24; 6:9; 17:1) weerspiegelen het uitgesproken motief van het pad der wijsheid dat zij voor God oprecht wandelen. Wie probeert te ontsnappen aan de mazen van de Thora en aan de salvo’s van de profeten wordt tegengehouden door de vraag van de wijsheid: hoedanig is uw leven.

De navolging van Christus zoals het Nieuwe Testament de christen in het leven der heiliging onderwijst heeft zijn Oudtestamentische pendant in de navolging van God zoals onder woorden gebracht in Leviticus 19:2b, *‘gij zult heilig zijn, want Ik, de HEERE, uw God, ben heilig’*. En dat is precies waartoe de wijsheidsliteratuur en Spreuken in het bijzonder ons oproept *‘vertrouw op den HEERE met uw ganse hart, en steun op uw verstand niet’* (Spreuken 3:5). *‘De dwazen verachten wijsheid en tucht’* vermaant Spreuken 1:7b. En de wortel van deze dwaasheid vinden we in Genesis 3:6 en Jeremia 17:9.

Het is waar dat we in de wijsheidsliteratuur in het algemeen geen directe en woordelijke verwijzing vinden naar de geschiedenis van en Gods verbond met Israël. Maar toch is de zaak terdege aanwezig al is het meer indirect door het overdenken van Gods wijsheid Die hemel en aarde en alle mensen geschapen heeft en door het morele gedrag van dwazen en wijzen. Tegelijk

wordt de lijn breder getrokken dan alleen Israël want ook de volken om Israël heen zijn erbij betrokken. Het Oude Testament heeft duidelijk een Woord voor de wereld en niet voor Israël alleen (zie Genesis 1-11; 12:3). Dat Israël Gods heil alleen voor zichzelf en het eigen volk heeft beperkt is haar als zonde aangerekend en wordt onder andere door de profeten in het algemeen en door het Bijbelboek Jona in het bijzonder gecorrigeerd. Zie verder Job 42:2; Spreuken 16:9; 20:24; 21:1. Het Nieuwe Testament zet in Christus Jezus deze Oudtestamentische lijn door met alle consequenties daaruit volgend. De oorsprong van Gods opdracht tot christelijke zending ligt niet alleen in het Nieuwe Testament maar is reeds in het Oude Testament te vinden.

“Wijsheid” en verbond. We noemden in de vorige alinea het woord “verbond” in verband met de wijsheidsliteratuur. Het is een feit dat het woord “verbond” driemaal in het Bijbelboek Job (5:23; 31:1; 40:23) voorkomt, eenmaal in het Bijbelboek Spreuken (2:17) en helemaal niet in het Bijbelboek Prediker. Sommige Oudtestamentici beweren dat dit de reden is waarom de wijsheidsliteratuur in een concurrentieverhouding staat met de theologie in andere boeken van het Oude Testament. Maar dat de zaak aanwezig is blijkt wel uit het begrip ‘*de vreeze des HEEREN*’. Wijsheid in Israël en de vreeze des HEEREN zijn onafscheidelijk met elkaar verbonden in het hele Oude Testament. De vreeze des HEEREN is het begin (Spreuken 1:7) en het einde van de wijsheid (Prediker 12:13).

Het belang van de vreeze des HEEREN in de wijsheidsliteratuur is niet moeilijk op te sporen. De proloog van Spreuken (Spreuken 1:1-7) wil de lezer van dit Bijbelboek ervan doordringen dat hij door de lens van de vreeze des HEEREN Spreuken lezen moet tot zijn nut en zaligheid. Er is geen ware wijsheid zonder deze vreeze. Die vreeze vinden we in de twee delen van Spreuken, hoofdstukken 1-9 en 10-31. Let maar op Spreuken 9:10 ‘*de vreeze des HEEREN is het beginsel der wijsheid, en de wetenschap der heiligen is verstand*’, en Spreuken 31:30 ‘*de bevalligheid is bedrog, en de schoonheid ijdelheid; maar een vrouw, die de HEERE vreest, die zal geprezen worden*’. Daardoor is er een onlosmakelijke band tussen ware wijsheid en de God des verbonds.

Daarbij, de vreeze des HEEREN - of de vreeze Gods, maar dat is hetzelfde - is de essentie van het Bijbelboek Job. Wil men dit boek verstaan moet men op de vreeze des HEEREN letten. Want Job was ‘*godvrezende en wijkende van het kwaad*’. En bij alles wat Job meemaakt aan lijden en beproeving blijft dit staan: ‘*Maar tot den mens heeft Hij gezegd: Zie, de vreeze des HEEREN is de wijsheid, en van het kwade te wijken is het verstand*’ (Job 28:28). De conclusie is daarom gewettigd dat de boodschap in Job dezelfde is als in Spreuken. Er kan heel veel zijn in het leven dat we niet begrijpen en waar we het moeilijk mee hebben, en toch om wijs te zijn moeten we God vrezen.

Ditzelfde geldt ook voor het Bijbelboek Prediker. Het wordt weleens zo voorgesteld alsof dit Bijbelboek negatief getoonzet is. Want het echte geluk is volgens Prediker niet gelegen in rijkdom, werk, plezier, en zelfs niet in wijsheid. Maar het is opmerkelijk dat in de vier plaatsen waar de uitdrukking “vreeze des HEEREN” voorkomt (Prediker 3:14; 5:6; 8:12-13; 12:13) juist heel positief over dit thema gesproken wordt. Zonder een rechte verbondsrelatie met God in de vreeze des HEEREN is geen wijsheid te verkrijgen. Opmerkelijk is ook dat Spreuken heel consequent de naam van de Verbondsgod יהוה gebruikt en niet de algemene naam voor God אֱלֹהִים, El. De naam voor de God der schepping, אֱלֹהִים, Elohim bekend van Genesis 1-2 gebruikt Spreuken slechts driemaal in Spreuken 2:5; 3:4; 25:2.

Nadenkend over “Wijsheid en verbond” vergelijken we een aantal teksten uit de Thora en Spreuken met elkaar. Bijvoorbeeld Exodus 20:18-21; Deuteronomium 4:9-10; 8:6; 10:12-13; 11:22; 30:15-20 met Spreuken 1-9; 5:21; 9:10; 11:20! Wanneer we een en ander nauwkeurig lezen en niet oppervlakkig is er slechts één conclusie mogelijk: er is een sterke verbinding tussen verbondsmatige heilshistorie en Oudtestamentische wijsheidsliteratuur. Dat geldt ook wanneer we deze wijsheidsliteratuur vergelijken met de rest van het Oude Testament zoals de Profeten, o.a. Jesaja 1, Jeremia 7 en Maleachi 3 vergeleken met Job 31:16-23, Spreuken 14:21, 31, en Prediker 4:1-3, 5:8-9, 12:13. Gods verbond met Israël vormt de achtergrond van de wijsheidsliteratuur en is van belang voor een juiste exegese van het Bijbelboek Spreuken.

“Wijsheid” en geschiedenis. Dikwijls wordt gedacht dat er nauwelijks historie te vinden is in Bijbelse wijsheidsliteratuur in het algemeen en in Spreuken in het bijzonder. Men wil daarmee aantonen dat de wijsheidsliteratuur in de Bijbel afhankelijk zou zijn van buiten Bijbelse bronnen en dat schrijvers van wijsheidsboeken geen oog zouden hebben gehad

voor het reddend handelen van de HEERE in de geschiedenis van Israël. Terwijl men op grond hiervan beweert dat het Bijbelboek Spreuken van jonge datum is. Maar wanneer we letten op de drie basisbeginselen van een historische beschrijving aangaande tijd, plaats en handeling – immers, wat we doen gebeurt in tijd en plaats –, zien we deze beginselen in de wijsheidsliteratuur terug.

Geografische verwijzing bijvoorbeeld vinden we in Job 1:1 waar gezegd wordt dat Job woonde in het land Uz; een verwijzing die tweemaal elders in de Bijbel voorkomt namelijk in Jeremia 25:20-21 en Klaagliederen 4:21. Op grond van deze Schriftplaatsen zijn aan twee mogelijke locaties te denken namelijk in het Zuiden van Israël in de buurt van Edom en in het Noordoosten in de buurt van Haran.

We gaan voorbij aan andere geografische verwijzingen in het Bijbelboek Job zoals Thema en Scheba (Job 6:19) en Morenland (Job 28:19). Ook is te noemen: de poort door de stad in Job 29:7, de wildernis en het ziltige in Job 39:9 en de Jordaan in Job 40:18. En wanneer we lezen in Spreuken horen we van straten (Spreuken 1:20-21), pleinen (Spreuken 1:20; 5:16; 7:12; 22:13; 26:13) en stadspoorten (Spreuken 1:21; 8:3; 14:19; 22:22; 24:7; 31:23, 31). En in het Bijbelboek Prediker is het niet anders want daar wordt Jeruzalem vijfmaal genoemd (Prediker 1:1, 12, 16; 2:7, 9).

Wanneer het gaat over geschiedenis van mensen in de Oudtestamentische wijsheidsliteratuur denken we bijvoorbeeld aan de drie vrienden van Job: Elifaz, de Themaniet; Bildad, de Suhiet; en Zofar, de Naämathiet (Job 2:11; namen dus met een duidelijke plaats van herkomst!) nog afgezien van de drie met name genoemde dochters van Job: Jemima, Kezia en Keren-Happûch (Job 42:14), zeven ongenoemde zonen van Job (Job 42:13) en de vermelding van de laatste honderd en veertig jaren van Job (Job 42:16; een historische tijd!).

Ook het Bijbelboek Spreuken bevat een groot aantal verwijzingen naar diverse personen of groepen: Salomo, de zoon van David, koning van Israël (Spreuken 1:1; 10:1); de mannen van Hizkia, koning van Juda (Spreuken 25:1); Agur, de zoon van Jake geassocieerd met Ithiël en Uchal (Spreuken 30:1); en koning Lemuël (Spreuken 31:1). Er wordt gesproken van een hoer (Spreuken 6:26; 7:10-18; 23:27; 29:3); een vreemde vrouw (Spreuken 22:14); een overspelige vrouw (Spreuken 30:20); van dienststers (Spreuken 9:3); koningen en vorsten (Spreuken 14:28, 35; 19:10, 12); arme (Spreuken 14:31; 19:4-5, 17; 22:2, 7, 16, 22); weduwe (Spreuken 15:25); werkzame (Spreuken 16:26); vreemde (Spreuken 20:16); en wezen (Spreuken 23:10).

Ik ga voorbij aan de voorbeelden die we vinden in het Bijbelboek Prediker en het Bijbelboek Hooglied. Ik wijs verder op historische toespelingen in de Oudtestamentische wijsheidsliteratuur. Als voorbeelden noem ik Job 1:3 en 42:12 in vergelijking met 2 Kronieken 15:11 en 30:24. Vergelijkingen met de natuurlijke wereld zijn trouwens steeds aanwezig door heel het Bijbelboek van Job heen (zie Job 4:10-11, 19; 6:5; 8:14; 18:3, 11; 39:27-30, enzovoorts) net als in de historische Bijbelboeken 1 en 2 Samuël. We vinden ook genoeg voorbeelden van vergelijkingen met de natuurlijke wereld in het Bijbelboek Spreuken. We noemen slechts: Spreuken 5:19; 6:5; 7:22; 17:12; 21:31; en 30:28. Daarbij vinden we profetische kritiek aangaande het brengen van vergeefse offers (1 Samuël 15:22; Jesaja 1:15-18; Jeremia 7; Hosea 6:6) terug in Spreuken (7:14; 15:8; 21:27).

Daarbij komt de *'boom des levens'* die de HEERE volgens Genesis 2:9 in de Hof van Eden had geplant en waaruit de mens verdreven is terug in Spreuken (3:18; 11:30; 13:12; 15:4). Mijn conclusie is daarom dat uit deze en andere verwijzingen duidelijk blijkt dat het gehele Bijbelboek Spreuken in elk geval voor de ballingschap is ontstaan. Spreuken 3:13-20 geeft een duidelijke oplossing voor een mens die op zoek is naar een paradijs op aarde: Jezus Christus, de Wijsheid Gods geeft een menskind dat zich uit genade aan Hem toevertrouwt door het geloof dat verloren paradijs, waaruit hij was verdreven veel heerlijker terug dan waarin hij in Edens hof leefde.

De moordenaar aan het kruis heeft dat begrepen toen hij tot de gekruisigde Christus bad: *'HEERE, gedenk mijner, als Gij in Uw Koninkrijk zult gekomen zijn'*. Want de Wijsheid zei tot hem: *'Voorwaar, zeg Ik u: Heden zult gij met Mij in het Paradijs zijn'* (Lukas 23:42-43). En het wordt waar voor de levende Kerk wat van de gelovigen te Efeze gold: *'Die overwint, Ik zal hem geven te eten van den boom des levens, die in het midden van het paradijs Gods is'* (Openbaring 2:7b).

"Wijsheid" en profetie. "Wijsheid" en profetie komen beiden in het Oude Testament in gunstige en ongunstige zin voor. Valse profetie is profetie die niet van de God

van Israël afkomstig is; en valse wijsheid is wijsheid die niet gebaseerd is op de vreeze des HEEREN. Ware profetie getuigt van Gods verlangen ten behoeve van Zijn volk en van Zijn wil zoals Hij deze in Zijn Thora of wet geopenbaard heeft. Ware “wijsheid” is in de Thora gekarakteriseerd als gehoorzaamheid aan de wet (Deuteronomium 4:5-6). Deze schakel aan Gods wet is de toetssteen voor zowel “wijsheid” als profetie. Volgens deze toetssteen worden ze onder inspiratie van de Heilige Geest door de Bijbelschrijvers beoordeeld. Beiden wekken alle mensen op om op een rechte wijze voor Gods aangezicht te verkeren ook in het leven van alle dag. “Wijsheid” en “profetie” hebben elk hun eigen invalshoek en karakter maar beiden komen van God en beiden hebben een en hetzelfde doel voor ogen: de verheerlijking van Gods Naam.

Wie het Bijbelboek Spreuken leest komt tot de ontdekking dat er sprake is van kenmerken tussen wijsheidsliteratuur en profetische literatuur. Neem bijvoorbeeld wat we lezen in Spreuken aangaande Agur en koning Lemuël. Zij betitelen hun woorden als een “last”, in het Hebreeuws מִסָּא, massa (Spreuken 30:1; 31:1). Dit woord betekent inderdaad “last” of “Godswoord” maar ook “verklaring” of “verkondiging”. En als zodanig komt deze term vaak voor in 2 Koningen 9:25 en bij de profeten zoals in Jesaja 13:1; 14:28; 15:1; 17:1; 19:1; 21:1, 11, 13; 22:1; 23:1; 30:6; Jeremia 23:33-38; Ezechiël 12:10; Nahum 1:1; Habakuk 1:1; Zacharia 9:1; 12:1; Maleachi 1:1. De kanttekening op de Statenvertaling geeft het weer met “lering”, “dreigement of voorzegde straf”. Zo heeft dus Salomo, de schrijver van Spreuken, indien hij volgens joodse uitleg geïdentificeerd mag worden met Agur en koning Lemuël, profetisch gesproken. In elk geval is het gebruik veelzeggend.

Maar ook treffen we omgekeerd vele vormen en woorden bij de profeten aan die op het gebruik van vormen en woorden uit de wijsheidsliteratuur wijzen. We denken bijvoorbeeld aan Jesaja 5; 10:15; 28; Hosea 7:4-5; Amos 3:3-6; 6:12. Ook vinden we het gebruik van aforismen een typisch voorbeeld uit de wijsheidsliteratuur bij de profeten terug zoals in Jesaja 65:8; Jeremia 8:4; 13:12; 15:12; 23:28; 31:29; 49:24; Ezechiël 11:3; 16:44; 18:2. Ook vinden we retorische vragen met een specifieke didactische bedoeling uit de chokmatische literatuur bij de profeten terug zoals in Ezechiël 15:2-8; Amos 3:3-8; 9:7; Maleachi 1:6; 2:14-15, 17; 3:7-8, 13-14. Aan de andere kant horen we ook kritiek van de profeten op die wijzen die hun wijsheid niet richten op de HEERE noch funderen in Gods heilige wet (Jesaja 29:14; zie 1 Korinthe 1:19).

De dichtwerken der “Wijsheid”. Wanneer we de Bijbelse chokmatische literatuur bezien komen we onder de indruk van diverse dichtwerken, die we ook wel “oden” kunnen noemen. Er is zelfs een pseudepigrafische geschrift die we “Oden van Salomo” noemen. Deze dichtwerken vormen een bepaald literair genre of stijfijgure en staan doorgaans apart van andere wijsheidsliteratuur. Eigenlijk vinden we slechts vier aparte dichtwerken in de Bijbelse literatuur aangaande de “wijsheid”. Dat zijn Job 28; Spreuken 1:20-33; 8; en 31:10-31. Het zou in het kader van dit hoofdstuk te ver voeren om hierop uitgebreid in te gaan. Dat zal eerst gebeuren in het derde hoofddeel van deze studie wanneer de diverse hoofdstukken van Spreuken aan de orde komen. Voor nu is het voldoende wanneer we opmerken dat dit genre in elk geval belangrijker is dan het gegeven doet vermoeden dat ze betrekkelijk weinig in de wijsheidsliteratuur voorkomt.

Wijsheidspsalmen vormen hierbij een aparte categorie. Voor het aantal wijsheidspsalmen twintig procent van het totaal verwijzen we naar pagina 82. Een psalm kan een wijsheidspalm worden genoemd indien deze terecht vergeleken kan worden met sommige delen van de wijsheidsboeken van het Oude Testament – Job, Spreuken en Prediker. Wijsheidspsalmen zijn onder Gods leiding gedicht in een cultische setting net als in de wijsheidsliteratuur. De wijze Salomo verwijst daar tenminste naar in Spreuken 3:19-20; 8:2-11, 12-21, 22-31, 32-36. En dat de Thora niet alleen in de Psalmen maar ook in Spreuken functioneert hebben we eerder al gesteld.

De wijsheidspsalmen zijn wat betreft literair genre (acrosticha; parallellismen) en inhoud ((aanbidding van God; autobiografische details; leven na dit leven; verderf van de goddeloze (Spreuken 1:20-33; 6:12-15; 29:1); vergelding (Bijbelboek Prediker); vreeze des HEEREN (Spreuken 1:7)) een echo van bovengenoemde dichtwerken der “Wijsheid” maar vaak apart samengesteld los van een breder verband. Ook de Dodezeerollen van Qumran bevatten wijsheidspsalmen. We verwijzen naar 4QProv^a die de tekst van Spreuken 1:17-2:1 weergeeft en 4QProv^b die de tekst weergeeft van Spreuken 13:6-9; 14:5-10, 12-13, 31-35; 15:1-8, 19-31. Voor de exegetische bevatten ze geen nieuwe zaken daar ze overeenstemmen met de Masoretische tekst. Overigens zijn wijsheids-

psalmen van oude datum. We verwijzen naar het oude Egypte (Instructies van Ptahhotep) en Mesopotamië (Hymne aan de zonnegod Sjasasj in de Sumerische-Akkadische wijsheidsliteratuur).

De bronnen van de "Wijsheid". Het is duidelijk dat "Wijsheid" zowel literatuur omvat als ook de inhoud ervan bepaalt. Daarom is de vraag relevant: wat zijn de bronnen van de "Wijsheid"? Uitgaande van de inspiratie van de Bijbel is de Bron van de "Wijsheid" de HEERE God. Hij heeft immers aan Salomo op zijn gebed deze "Wijsheid" geschonken (1 Koningen 3:1-15; 4:29-34). In het algemeen kan iemand wijsheid bezitten maar hoe kan men die wijsheid uiten anders dan in spreuken. En hoe brengt men die spreuken op zo'n wijze onder woorden dat zelfs de meest eenvoudige die kan verstaan en er winst mee kan doen in zijn dagelijks leven voor Gods aangezicht? Daarvoor heeft men bepaalde bronnen nodig waaruit men onder de inspiratie van de Heilige Geest kan putten. Dat heeft ook Salomo gedaan.

Deze bronnen zijn sociologisch van aard, literair, historisch en theologisch. Sociologisch wanneer we denken aan het leven van een stam, dorp en familie aan de ene kant en aan de andere kant aan het leven van de hofhouding van het koninkrijk, als koning en als schrijver. Literair wanneer we denken aan alles wat in het verleden is geschreven in Mesopotamië, Egypte, Griekenland, Ugarit en bij de Hittieten. Historisch wat betreft literaire vorm en inhoud. En theologisch wanneer we nadenken over wat de wijsheidsliteratuur van Israël nu onderscheidt met die van de omringende landen en van buiten de Bijbel.

Sociologisch gesproken vinden we bronnen van de "Wijsheid" inderdaad op het platteland en binnen de familie. Sinds de zondeval heeft en zal er te allen tijde een sociaal vraagstuk bestaan. De vraag van de verhouding van de mens tot zijn naaste. De vraag van de behandeling door de ene mens met zijn naaste: koning en onderdaan, maatschappij en volk; heer en knecht, ouders en kinderen. De vraag van rijkdom en armoede.

Ik ben ervan overtuigd dat we met betrekking tot dit vraagstuk en de eventuele oplossing ervan te rade moeten gaan in de wijsheidsliteratuur van het Oude Testament zonder te vervallen tot een sociaal evangelie, socialisme en communisme indien we bedenken dat de HEERE het leven van iedereen van hoog tot laag plaatst onder de paraplu van de vreeze des HEEREN en dat we onszelf voor eeuwig tekortdoen indien we onder dit scherm weg willen tenzij dat wij ons bekeren (zie zondag 10 van de Heidelbergse Catechismus). De wijze Salomo wist het wel, toen hij stelde: *'Daarna wendde ik mij, en zag aan al de onderdrukkingen, die onder de zon geschieden; en ziet, er waren de tranen der verdrukten, en dergenen, die geen trooster hadden; en aan de zijde hunner verdrukkers was macht, zij daarentegen hadden geen vertrooster'* (Prediker 4:1).

Ook in het Bijbelboek Spreuken vinden we verwijzingen naar het sociale leven van elke dag. Hoe vaak worden zonen (en dochters) opgeroepen zich te houden aan de raadgevingen van hun ouders en grootouders (Spreuken 1:8; 4:1-9). Spreuken 10:1-22:16 en 25-29 geven voldoende voorbeelden met betrekking tot het bovengenoemde sociale vraagstuk. Daarbij moet men bedenken dat schrijven en lezen in het Israël vanaf de elfde eeuw voor Christus wijdverspreid was. Op archeologisch gebied zijn voorbeelden gevonden van alfabetboeken.

Een jongen uit Sukkoth kon de namen opschrijven van zijn zeven en zeventig leiders (Richteren 8:14). Ook de koninklijke hoven zijn bekende plaatsen waar wijsheid werd geproduceerd in treffende spreuken (Spreuken 1:1; 10:1; 25:1). De schrijver aan het hof vaak bij name genoemd was een hoge ambtenaar (1 Koningen 4:3). Niet zomaar bezocht de koningin van Scheba koning Salomo in Jeruzalem (1 Koningen 10:1-9; 2 Kronieken 9:1-9).

Salomonische spreuken werden verzameld en opgeschreven door beampten aan het hof van koning Hizkia circa 700 jaar voor Christus (Spreuken 25:1; 25-29). In die tijd was Sebna schrijver (Jesaja 36:3). Wellicht zijn er in Israël scholen geweest waarop in profetie is onderwezen (zie 2 Koningen 2:3, 5, 15-22; 4:1, 38-41; 6:1-7) maar ook in wijsheid.

Oude en contemporaine bronnen van "Wijsheid" vinden we zoals eerder gezegd in de Israël omringende landen. We komen er later op terug. Oudtestamentische geleerden hebben de duidelijke en terechte overeenkomst geschetst tussen de Onderwijzing van Amenemope¹⁶ en

---

¹⁶ Amenemope Usimare was de vierde oud-Egyptische farao uit de een en twintigste dynastie. Zijn naam betekent: "Amon is het Opet-festival" en zijn tweede naam: "Machtig is de waarheid van Re, gekozen door Amon". Hij heeft tien jaar geregeerd van 994-984 voor Christus; dus net voor de tijd van Salomo die regeerde van 972-932 voor Christus. De vader en voorganger van Amenemope was Psusennes I en zijn moeder Moetnedjemet.

Spreuken 22:17-24:22. Maar om daaruit te concluderen dat vanwege de zogenaamde afhankelijkheid van de Egyptische Onderwijzing van Amenemope Spreuken dus van jonge datum zou zijn gaat te ver; te meer omdat Amenemope ongeveer in dezelfde tijd als Salomo heeft geleefd. Misschien heeft een Egyptische farao wel "leentjebuurt" gespeeld bij Salomo maar zowel de ene als de andere theorie is gelet op de opmerking van Dr. Broekhuis zeer onzeker¹⁷. Gelet op de korte proloog van Egyptische wijsheidsboeken en korte spreuken uit de periode tussen het tweede en derde millennium voor Christus moet de formele bron van het Bijbelboek Spreuken in het allereerste begin van het eerste millennium voor Christus liggen; dus in de tijd van Salomo!

We kennen uit de Sumerische wijsheidsliteratuur het verhaal van God en de rechtvaardige lijder. We kennen uit de vroegste Akkadische wijsheidsliteratuur het gedicht dat met de woorden begint "ik zal prijzen de heer van de wijsheid", *ludlul bel nemeqi*, dat de vragen onderzoekt naar de theodicee waarover we in hoofdstuk 10a spraken. Zie de Bijbelboeken Job en Prediker. Een Aramese spreuk uit de tijd van Ahiqar, de raadsheer van de Assyrische koningen Sanherib en Esar-Haddon, spreekt van mieren die terugvechten wanneer ze aangevallen worden. Spreuken 6:6 en 30:25 herinneren daaraan. Ook de gesprekken tussen vader en zoon die veelvuldig voorkomen in het Bijbelboek Spreuken zijn van oude West-Semitische oorsprong (zie Spreuken 22:17-24:22; 28-31).

Daarbij moeten we ook de opmerking niet vergeten "dat de HEERE het leven van iedereen van hoog tot laag plaatst onder de paraplu van de vreeze des HEEREN". Daarin verschilt de Bijbelse wijsheidsliteratuur met die van buiten de Bijbel. Bij de buiten Bijbelse wijsheidsliteratuur gaat het er alleen om bruikbare mensen te vormen die bekwaam zijn voor het ambt van vorst, ambtenaar of hoveling. Daarbij vertoont deze buiten Bijbelse literatuur een sterk magische inslag, welke geheel ingaat tegen de geest van het Oude Testament en haar wijsheidsliteratuur. Het Bijbelboek Spreuken biedt een veel bredere levenswijsheid en gaat over het gehele leven waarbij ethische zaken en eeuwigheidsvragen niet worden vermeden.

Spreuken staat haaks op de autonome mens van vandaag die alleen te rade gaat bij zijn menselijk verstand los van God. Zij hebben geen wijsheid. Deze wijsheid is een gave van God. We mogen Hem erom bidden. En om Christus' wil schenkt hij die. Ik las in de Kanttekeningen bij Spreuken 1:2 een schitterende definitie van "wijsheid": "Wijsheid is een vaste en grondige kennis van Goddelijke en menselijke dingen, om zichzelf in geloof en leven wel te schikken".

Theologisch liggen de bronnen der "Wijsheid" in datgene waarin de Bijbelse wijsheidsliteratuur verschilt met alle wijsheidsliteratuur in de landen om Israël heen. En dan treft mij het begrip "vreeze des HEEREN" of in het Hebreeuws: *יראת יהוה*, *irat jahweh*. Van de een en twintig keer dat deze uitdrukking voorkomt wordt dit begrip twintig keer gebruikt in poëtische stukken. 2 Kronieken 19:9 is de enige uitzondering. Daar verordent koning Josafat dat rechtsgeschillen door Levieten, priesters en hoofden der vaderen moeten worden opgelost in de vreeze des HEEREN.

Driemaal komen de woorden "vreeze des HEEREN" voor in het Bijbelboek Jesaja. Jesaja 11:2 spreekt van de Messias op Wie de Geest der vreeze des HEEREN zal rusten. Jesaja 11:3 spreekt eveneens van de Messias Wiens rieken zal zijn in de vreeze des HEEREN. En in Jesaja 33:6 profeteert Jesaja van Sion dat de vreeze des HEEREN zijn schat zal zijn.

Driemaal komen de woorden "vreeze des HEEREN" voor in de Psalmen. Psalm 19:10 zingt dat de vreeze des HEEREN rein is en bestaat tot in eeuwigheid. In Psalm 34:12 roept David als een echte wijsheidsleraar (!) kinderen tot zich om te luisteren naar wat hij hen leert over de vreeze des HEEREN. En in Psalm 111:10 een vers dat in Job (28:28), Spreuken en Prediker (12:13) in soortgelijke woorden herhaald wordt zingt de dichter dat de vreeze des HEEREN het beginsel der wijsheid is.

Niet minder dan veertienmaal komen de woorden "vreeze des HEEREN" voor in het Bijbelboek Spreuken. We gaan ze achtereenvolgens na. We noemen de bekende tekst van de leidraad van onze studie: Spreuken 1:7 waar Salomo de vreeze des HEEREN het beginsel der wetenschap noemt. In Spreuken 1:29 is de dwaasheid van hen die niet naar de stem van de Opperste

---

¹⁷ Zie W. van Benthem en anderen, *Verkenningen in Spreuken en Prediker*, Kampen, 1989, pag. 81-88. Belangrijk is wat Dr. J. Broekhuis zegt: "Dat er tussen beide wijsheidsboeken parallellen bestaan, kan beslist niet gelden als een bezwaar tegen het geïnspireerde karakter van het boek Spreuken. Omdat de spreuk 'vurige kolen op iemands hoofd hopen' voorkomt bij de inboorlingen in Afrika en in Spreuken 25:22 en in Romeinen 12:20 ga je ook niet stellen, dat het ene van het andere afhankelijk is."

Wijsheid horen dat zij de vreeze des HEEREN niet hebben verkoren. Daarentegen zegt in Spreuken 2:5 Salomo tot zijn zoon dat hij die de redenen der Wijsheid aanneemt de vreeze des HEEREN verstaan en de kennis van God vinden zal.

In Spreuken 8:13 brengt de Wijsheid onder woorden wat de vreeze des HEEREN is namelijk te haten het kwade, de hovaardigheid, de hoogmoed, de kwade weg en de mond der verkeerdheden. In Spreuken 9:10 zegt de Opperste Wijsheid hetzelfde als in Psalm 111:10 namelijk dat de vreeze des HEEREN het beginsel der wijsheid is. In Spreuken 10:27 wordt van de vreeze des HEEREN gezegd dat deze de dagen vermeerdert maar dat de jaren der goddelozen die deze vreeze des HEEREN niet kennen verkort worden. Merk op dat van goddelozen gesproken wordt van "jaren" maar van hen die de vreeze des HEEREN kennen van "dagen".

In Spreuken 14:26 en 27 spreekt Salomo erover dat in de vreeze des HEEREN een sterk vertrouwen is en dat de HEERE Zijn kinderen een Toevlucht zal wezen. Want in de vreeze des HEEREN is een springader des levens om af te wijken van de strikken des doods. In Spreuken 15:16 wordt de vreeze des HEEREN vergeleken met een schat op aarde. Salomo zegt erover dat een weinig met deze vreeze beter is dan een grote schat en onrust daarbij. In Spreuken 15:33 wordt de vreeze des HEEREN vergeleken met de tucht der wijsheid en tevens dat de nederigheid voor de eer gaat.

In Spreuken 16:6 vermaant Salomo dat door goedertierenheid en trouw de misdaad verzoend wordt en dat men door de vreeze des HEEREN afwijkt van het kwade. In Spreuken 19:23 volgt een grote belofte voor hen die de vreeze des HEEREN betrachten want deze is ten leven: men zal verzadigd zijnde vernachten en met het kwade niet bezocht worden. In Spreuken 22:4 zien we eenzelfde soort belofte want het loon der nederigheid met de vreeze des HEEREN is rijkdom, eer en leven. En in Spreuken 23:17 vermaant Salomo om te allen dage te zijn in de vreeze des HEEREN.

Uit al deze plaatsen is wel duidelijk dat de wijsheidsliteratuur in het algemeen en Salomo in het bijzonder die de wijsheid plaatst in het verband van de vreeze des HEEREN duidelijk maakt dat we hier te doen hebben met een onweerlegbaar verschil tussen de wijsheidsliteratuur van Israël en die van het Oude Nabije Oosten. Derhalve mogen we concluderen dat de wijsheidsliteratuur in Israël uniek is omdat deze in Gods verbond met Zijn volk gebaseerd en belichaamd is. Deze structuur werkt door in de hellenistische periode (het pseudepigrafische geschrift: de Wijsheid van Salomo) en in het Nieuwe Testament waar Johannes (Johannes 1:1) en Paulus (Kolossensen 1:15) de Wijsheid Gods identificeren met Christus Jezus, de Zoon van God. Zie verder hoofdstuk 11 van deze studie.

Wat de theologische bronnen der "Wijsheid" betreft er is meer te noemen dan alleen het onderwerp "vreeze des HEEREN"; zelfs zo veel dat we kunnen spreken van een "wijsheidstheologie". We kunnen dan denken aan onderwerpen die met de wijsheidsliteratuur te maken hebben zoals schepping (Job 38-41; Spreuken 3:19-20; 8:22-31) en God als Schepper van mensenkinderen (Spreuken 14:31; 16:4; 17:5; 20:12; 22:2; 29:13); personificatie van de "Wijsheid" (Spreuken 1-9; 8:22); de weg van wijsheid en dwaasheid (Spreuken 9); het dagelijks levensgedrag met de gevolgen ervan (Spreuken 10-29); Gods transcendentie en immanentie (Spreuken 5:21; 15:3; 23:10-11); Gods soevereiniteit (Spreuken 2:6-8); het hart (Spreuken 14:33; 17:20), de verantwoordelijkheden (Spreuken 10:27-28) en de bestemming van mensen (Spreuken 23:14). Maar dit alles voert in een Inleiding op het Bijbelboek Spreuken te ver.

Verskil tussen "spreuk" en "wijsheid". In het voorgaande hebben we de karakteristieken van "spreuk" en "wijsheid" geprobeerd onder woorden te brengen. Maar wat is nu het verschil tussen die beide woorden? In wezen is "spreuk" het woord voor een naam; een naamwoord. En "wijsheid" is een woord voor een zaak; een zaakwoord. Het is goed op dit onderscheid te letten. Soms wordt in onze Statenvertaling het woord "wijsheid" gebruikt waarbij dan niet bedoeld wordt op een spreuk מִשַׁל maar op een zaak חִכְמָה. Denk aan Psalm 90:12.

Salomo heeft wijze spreuken doen horen met zijn mond maar de HEERE gaf hem daarvoor de wijsheid in zijn hart. Juist in zijn leven merk je het verschil tussen naam en zaak. Toen hij door de veelheid van zijn vrouwen met zijn hart afweek van de HEERE (1 Koningen 11:4-10) was hij niet wijs al gaf hij wijze spreuken. Naar het Bijbelboek Spreuken te oordelen was hij toen zelfs een dwaas! Het gaat erom dat ook onze mond de taal van het hart spreekt, dat de woorden van onze

mond gestempeld zijn en steeds meer worden door de vreeze des HEEREN. God heeft immers lust tot waarheid in het binnenste. We hebben de vernieuwing nodig van hart, geest en onszelf. Dat is het werk van de Heilige Geest dat Hij in ons werkt in de weg van wedergeboorte en bekering om Christus' wil.

We lezen in het Bijbelboek Spreuken: *'Een verstandig hart zal de wetenschap opzoeken; maar de mond der zotten zal met dwaasheid gevoed worden'* (15:4); *'Het hart des rechtvaardigen bedenkt zich, om te antwoorden; maar de mond der goddelozen zal overvloediglijk kwade dingen uitstorten'* (15:28); *'Het hart eens wijzen maakt zijn mond verstandig, en zal op zijn lippen de lering vermeerderen'* (16:23).

En in de Evangeliën spreekt Christus tot schriftgeleerden en farizeeën: *'Dit volk genaakt Mij met hun mond, en eert Mij met de lippen, maar hun hart houdt zich verre van Mij'* (Mattheüs 15:8); *'Gij adderengebreesels! hoe kunt gij goede dingen spreken, daar gij boos zijt? want uit den overvloed des harten spreekt de mond'* (Mattheüs 12:34); *'De goede mens brengt het goede voort uit den goeden schat zijns harten; en de kwade mens brengt het kwade voort uit den kwaden schat zijns harten; want uit den overvloed des harten spreekt zijn mond'* (Lukas 6:45).

Hiermee is het verschil en ook de wisselwerking als het goed is tussen "spreuk" en "wijsheid" duidelijk aangewezen.

Buiten Bijbelse wijsheidsliteratuur. In de loop van dit hoofdstuk hebben we erop gewezen dat er in de landen om Israël heen sprake is van wijsheidsliteratuur. Vanzelfsprekend hebben die geleerden die het auteurschap van Spreuken door Salomo ontkenen gemeend dat de Spreukenverzameling in het bijzonder en de Bijbelse wijsheidsliteratuur in het algemeen afhankelijk zou zijn van deze buiten Bijbelse wijsheid; overigens zonder dit met bewijzen te staven.

Andere geleerden hebben daarentegen juist aangegeven dat wijsheid een algemeen fenomeen was in de wereld van het Oude Nabije Oosten. Dat was weliswaar ook in Israël een gegeven maar was onafhankelijk van die van het Nabije Oosten; juist vanwege de nadruk op de vreeze des HEEREN. Eerder in dit hoofdstuk (pag. 87) is de sterk magische inslag van de buiten Bijbelse wijsheidsliteratuur benadrukt die geheel ingaat tegen de geest van het Oude Testament en haar wijsheidsliteratuur.

Als voorbeeld noemen we het begrip Ma'at als personificatie van een Egyptische godin van gerechtigheid en orde; de Instructies van Shuruppak uit Sumerië; en die van Ahiqar de wijze aan het Assyrische hof; en allerlei scholen in het Midden-Oosten in steden als Ur, Uruk en Nippur waar vanaf het derde millennium voor Christus Sumerische en Akkadische spijkerschrift gestudeerd werd, lofprijzing, gebeden, mythen, magische bezweringen en wijsheid. Later werd dit ook op scholen in Syrië, Elam en Ugarit voortgezet.

Vanzelfsprekend willen we daarmee niet het belang van kennis aangaande buiten Bijbelse wijsheidsliteratuur ontkenen. We benadrukken echter wel wat we lezen in 1 Koningen 4:29-31 dat *'God Salomo wijsheid en zeer veel verstand gaf, en een wijd begrip des harten, gelijk zand, dat aan den oever der zee is. En de wijsheid van Salomo was groter dan de wijsheid van al die van het oosten, en dan alle wijsheid der Egyptenaren; ja, hij was wijzer dan alle mensen; dan Ethan, de Ezrahiet, en Heman, en Chalcol, en Darda, de zonen van Mahol; en zijn naam was onder alle heidenen rondom'*. Vergelijk voor deze genoemde namen ook 1 Kronieken 2:6 (in plaats van "Darda" wordt hier "Dara" genoemd), 2:8; 6:42, 44; 15:17, 19; Psalm 88:1; 89:1.

Al eerder noemden we Sapia Salomonis, de Wijsheid van Salomo, het boek der Wijsheid en in het Grieks: Σοφία Σαλομωντος of Sofia Salomoontos. Het is een Grieks pseudepigrafische geschrift uit circa 50 jaar voor Christus bestemd voor de hellenistische joden in Alexandrië. Het is een voorbeeld van jonge buiten Bijbelse wijsheidsliteratuur waaruit in de Vroege Kerk door veel kerkvaders is geciteerd ondanks het feit dat dit boek buiten de joodse en ook christelijke canon is gesloten. Toch kunnen we hieruit opmerken wat de invloed is van de Bijbelse wijsheidsliteratuur in dit geschrift in de tijd tussen Oude en Nieuwe Testament. Daar gaan we nu nader op in.

Over het geheel genomen is dit boek een lofzang op het volgen van wijsheid en een krachtige theologische verhandeling over de trouw van God jegens Zijn volk zowel in het verleden als in het heden. De auteur wie dat dan ook is – hij wordt getekend als Pseudo-Salomo – waarschuwt tegen de gevaren van godsdienstig syncretisme (vermenging van godsdiensten). Politiek en godsdienstig waren het roerige tijden waarbij het niettemin aankwam op het geloof dat vanouds

overgeleverd was. De oudste manuscripten zijn te vinden in de Codex Vaticanus en Sinaïticus uit de vierde eeuw na Christus.

Het boek kan ingedeeld worden in twee delen, 1-9 en 10-19. De boodschap van het boek is dit: zoals God in het verleden Zijn volk bewaard heeft zo doet Hij het ook vandaag. De lezers die leefden onder vervolging worden in Wijsheid 19:22 bemoedigd met deze woorden: “Want in alle opzichten, o HEERE, hebt Gij Uw volk groot gemaakt en verheerlijkt. Gij hebt het niet veracht, maar het altijd en overal bijgestaan”.

In dit boek herinnert de schrijver aan de uittocht van de kinderen Israëls uit Egypte door de wijsheid van God dat is door Gods sterke hand en uitgestrekte arm en hoe zij ondanks hun zonden en afmakingen in de woestijn door de HEERE wonderlijk zijn bewaard en zo behouden in Kanaän zijn aangekomen.

Pseudo-Salomo is een uitlegger van het Oude Testament die deze exegese verbindt met de wijsheid maar er een stoïsche en neoplatonische uitleg aan geeft die in het geschil tussen Arius en Athanasius van belang was in hun strijd om de Persoon van Christus en voor de uitleg van Spreuken 8:22-31 waarover elders meer op pag. 55-56 van deze studie¹⁸. Dat blijkt uit de volgende voorbeelden. In Wijsheid 10:5 klinkt het: “Toen de volkeren om hun eensgezindheid in de boosheid in verwarring waren gebracht (*torenbouw van Babel*), toen ook kenden zij de rechtschapene (*Abraham*) en bewaarde hem onberispelijk voor God, en hield hem sterk bij de liefde voor zijn kind (*Izaak en zijn offer*)”.

We denken aan Wijsheid 10:17a herinnerend aan een rabbijnse exegetische traditie op Exodus 12:35-36 waar de schrijver zegt dat de wijsheid aan de heiligen (*kinderen Israëls*) het loon (*goud en zilver en het beroven van Egypte*) bezorgde voor hun zwoegen (*slavendienst*)”.

En ten slotte denken we aan Wijsheid 10:19b-20a waar de auteur herinnerend aan de doortocht door de Rode Zee van de kinderen Israëls schrijft: “en wierp ze (*de dode Egyptenaars*) weer aan wal uit de diepte van de afgrond (*Rode Zee*). Zo plunderden de rechtschapenen (*Israëlieten*) de goddelozen (*Egyptenaars*)”. Dit plunderen door de kinderen Israëls van de aan wal gespoelde lichamen van de Egyptenaren staat niet in de Bijbel maar berust op een bepaalde traditie van Flavius Josephus die dit in zijn Oudheden II, 16, 6 meedeelt.

---

¹⁸ Zie Wijsheid 7:25-26, waar de auteur het volgende van de Wijsheid omschrijft: “Zij is immers een uitademing van Gods kracht, en een zuivere uitvloeijing van de heerlijkheid van de Almachtige; daarom tast niets wat bezoedeld is haar aan. Want zij is de weerglans van het eeuwig licht, een smetteloze spiegel van Gods werkzaamheid, en een beeld van Zijn goedheid”.